

معرفی و بررسی دستنویس حل مثنوی، نسخه بانکی پور

Introduction and Analysis of the Manuscript of Bankipur Version of the HALL-E-MASNAVI

آصفه اسلم

پژوهشگر دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده خاورشناسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

asifaaslam0022@gmail.com

پروفسور دکتر محمد ناصر

رئیس گروه فارسی، دانشکده خاورشناسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

nasir.persian@pu.edu.pk

Abstract:

Masnavi is one of the most ancient and productive poetic forms of Persian literature. Since its inception, poets have continuously employed this genre to express themes ranging from heroic epics to moral, philosophical, and mystical reflections. Structurally, the masnavi is composed in rhyming couplets, each line being independently rhymed, which allows the poet freedom to elaborate on extended narratives and didactic themes. On the basis of subject matter, masnavi can generally be divided into four major categories: epic and historical narratives, romantic tales, allegorical and mystical texts, and didactic or ethical works. Exemplary instances include *Shahnameh* of Ferdowsi, *Khosrow and Shirin* of Nizami, *Manṭiq al-Ṭayr* of Attar, and *Būstān* of Sa'dī. Among these, the *Masnavi-ye Ma'navi* of Mawlana Jalal al-Din Rumi occupies a unique and unrivalled place. Consisting of nearly 26,000 verses in six books, it is not only a masterpiece of Persian mystical poetry but also an authoritative text in the spiritual, ethical, and religious traditions of Islam. Its central theme revolves around divine love, which serves as the axis of Rumi's philosophical and mystical thought. Over the centuries, this monumental work inspired a rich tradition of commentaries, explanations, and translations, written not only in Iran but also across the Indian subcontinent. The present research introduces and critically examines a manuscript of *Hall-e-Masnavi*, a Persian commentary authored by Sheikh Muhammad Afzal Illah Abadi, a distinguished poet and scholar of the subcontinent. This work reflects the intellectual engagement of South Asian scholars with Rumi's masterpiece and their efforts to render it accessible for learners of Persian and seekers of Sufi wisdom.

Keywords:

Masnavi-ye Ma'navi, Rumi, Hall-e-Masnavi, Afzal Illah Abadi, Persian Manuscript

چکیده:

مثنوی یکی از کهن‌ترین و پرثمرترین قالب‌های شعر فارسی است که از آغاز پیدایش تاکنون شاعران در هر دوره‌ای در این قالب به طبع‌آزمایی پرداخته‌اند. ساختار مثنوی بر پایه ابیات هم قافیه است که امکان پرداختن به موضوعات طولانی و متنوع را فراهم می‌سازد. از نظر موضوع، مثنوی‌ها را می‌توان به چهار دسته عمده تقسیم کرد: (۱) حماسی و تاریخی، مانند شاهنامه فردوسی و گرشاسپ‌نامه اسدی طوسی؛ (۲) عاشقانه، مانند خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نظامی و ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی؛ (۳) عرفانی و فلسفی، مانند *حديقةالحقیقه سنایی*، *منطق الطیر عطار* و مثنوی معنوی مولوی؛ (۴) اخلاقی و تعلیمی، مانند بوستان سعدی. در میان این آثار، مثنوی معنوی مولانا جلال‌الدین محمد رومی جایگاهی بی‌بدیل دارد. این اثر سترگ در شش دفتر و حدود بیست و شش هزار بیت، نه تنها شاهکار شعر عرفانی فارسی است بلکه متنی

مرجع و معتبر در سنت‌های دینی و اخلاقی جهان اسلام به شمار می‌رود. محور اصلی اندیشه‌های عرفانی مولانا در این مثنوی، عشق الهی است که اساس تمامی مباحث آن را تشکیل می‌دهد. شهرت و عظمت مثنوی معنوی سبب نگارش شروح و تفاسیر متعدد در ایران و شبه‌قاره شد. در این میان، یکی از شروح مهم با عنوان حل مثنوی توسط شیخ محمد افضل الله‌آبادی، شاعر و دانشمند برجسته شبه‌قاره، نگاشته شده است. نسخه‌های خطی این اثر ارزشمند در کتابخانه‌های پاکستان و هندوستان محفوظ مانده و نشان‌دهنده اهتمام عالمان جنوب آسیا به فهم و ترویج اندیشه‌های مولانا است.

واژگان کلیدی: مثنوی معنوی، مولانا رومی، حل مثنوی، افضل الله‌آبادی، نسخه خطی مثنوی در ادب فارسی

واژه مثنوی منسوب به مثنی است و برخی آن را معدول از ترکیب اثنین اثنین دانسته‌اند که معادل فارسی آن دودو یا دوتایی است (صفا، ۱۳۶۸: ج ۱، ص ۳۸۰). وجه تسمیه این قالب شعری، به سبب شیوه قافیه بندی آن است که در آن هر بیت قافیه مستقل دارد و قوافی ابیات دیگر با آن متفاوت است. از همین رو در منابع بلاغی قدیم به آن مزدوج نیز گفته‌اند، زیرا از دیدگاه لغوی مزدوج به معنای جفت شده و دو به دو است (همایی، ۱۳۷۳: ص ۲۶۵). شمس قیس رازی در المعجم فی معاییر اشعار العجم، درباره این قالب می‌نویسد: شعری است که بنای آن بر ابیات مستقل مصرع باشد و شعرای عجم آن را مثنوی خوانند از بهر آنکه هر بیت را دو قافیت لازم است. (شمس قیس، ۱۳۶۳: ص ۲۷۷).

مثنوی از کهن‌ترین قالب‌های شعر فارسی است و تقریباً هم‌زمان با آغاز شعر دری پدید آمد. ویژگی اصلی آن، آزادی شاعر در گسترش مضمون و روایت طولانی است، چرا که برخلاف قصیده، محدودیت قافیه واحد بر سراسر منظومه حاکم نیست.

موضوعات مثنوی بسیار متنوع است و می‌توان آن را در چهار دسته کلی تقسیم کرد:

- ۱) حماسی و تاریخی؛ مانند شاهنامه فردوسی و گرشاسپ‌نامه اسدی طوسی.
- ۲) عاشقانه؛ مانند خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نظامی و نیز ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی.

۳) عرفانی؛ همچون حدیقة الحقیقة سنایی، منطق الطیر عطار و مثنوی معنوی مولانا.

- ۴) تعلیمی و اخلاقی؛ نظیر بوستان سعدی (زرین‌کوب، ۱۳۸۰: ج ۱، ص ۲۱۲).
- شبلی نعمانی مثنوی را سودمندترین و وسیع‌ترین قالب شعر فارسی دانسته که عرصه‌ای گسترده برای تصویر مناظر طبیعی، بازتاب احساسات انسانی، واقعه‌نگاری و تخیل فراهم می‌آورد (شبلی، ۱۳۷۴: ص ۱۵۳).

در دوران سامانیان، شاعران هم‌عصر رودکی همچون شهید بلخی، ابوشکور بلخی و مسعودی مروزی، به نظم ترجمه‌ها و داستان‌ها پرداختند. در عهد غزنوی، فردوسی با سرودن شاهنامه‌قله‌ای بی‌بدیل در مثنوی‌سرایی پدید آورد. در عصر سلجوقی، آثار سترگی چون مخزن‌الاسرار، خسرو و شیرین و هفت پیکر نظامی، تحفة العراقین خاقانی و حدیقة الحقیقة سنایی به یادگار ماند.

با ورود جدی عرفان پس از حمله مغول، مثنوی بیش از پیش رنگ و بوی عرفانی گرفت.

در این دوره، روایت داستانی ابزار بیان مفاهیم رمزی و تعالیم صوفیانه شد و شاهکارهایی چون منطق الطیر و مثنوی معنوی خلق گردید. در سده هفتم، سعدی بوستان را در قالب مثنوی پدید آورد که از برجسته‌ترین نمونه‌های ادب تعلیمی است. در قرون هشتم تا دهم، آثاری چون هفت اورنگ جامی و فرهاد و شیرین وحشی بافقی، استمرار سنت مثنوی‌سرایی را نشان می‌دهد. در سبک هندی، گرچه غزل غالب شد، شاعران بزرگی مانند دهلوی نیز مثنوی‌های متعدد آفریدند. در دوره بازگشت ادبی، فتح‌علی‌خان صبا با شهنشاه نامه و خداوند نامه شهرت یافت. در دوران معاصر، با ظهور رمان و داستان‌نویسی، کارکرد داستانی مثنوی رو به زوال رفت. با این حال، نمونه‌های برجسته مثنوی‌سرایی جدید همچون عقاب پرویز ناتل خانلری و مثنوی‌های مهدی حمیدی شیرازی و هوشنگ ابتهاج (سایه) نشان دهنده تداوم حیات این قالب‌اند. بی‌تردید، مثنوی معنوی مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (رومی) در شش دفتر و حدود بیست‌وشش هزار بیت، اوج این قالب و دایرة‌المعارف عرفان اسلامی است. این اثر جامع، مضامین قرآنی، احادیث، قصص انبیا، حکایات عرفانی، مواظ اخلاقی و اندیشه‌های فلسفی را در خود گرد آورده و جایگاه مثنوی را در ادبیات جهان تثبیت کرده است (نیکلسون، ۱۹۲۵: مقدمه).

جایگاه مثنوی و شرح حل مثنوی افضل اله آبادی

کتاب مثنوی معنوی مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، چنان‌که بسیاری از محققان گفته‌اند، نه تنها شاهکار ادب عرفانی فارسی بلکه از زمره تفاسیر لطیف قرآن کریم نیز به شمار می‌رود (زرین‌کوب، ۱۳۸۶: ص ۲۴۵). فهم درست این اثر بدون آشنایی با رموز قرآنی، معانی احادیث و لطایف عرفانی آن دشوار است (نیکلسون، ۱۹۲۵: مقدمه). مولانا در مثنوی برای بیان شوق بازگشت انسان به اصل خویش و برای القای معانی معنوی و سلوکی، خواننده را از داستانی به داستان دیگر و از دفتری به دفتر دیگر می‌برد. این «شوریدگی و مستی و شیفتگی» خاص، جوهره مثنوی را تشکیل می‌دهد و آن را به دریایی ژرف از معانی و گنجینه اسرار بدل کرده است.

از همان قرون نخستین، مثنوی همواره مورد توجه اهل علم و عرفان بوده و شارحان بسیاری بر آن شرح و تفسیر نگاشته‌اند. ویژگی اصلی مثنوی که موجب شهرت آن شده است، «سوز و اخلاص» بیان مولانا است؛ اثری که بر دل‌ها می‌نشیند و مخاطب را به حال وجد و شور می‌کشاند.

شروح و تفاسیر مثنوی

در طول تاریخ، صدها شرح و تفسیر بر مثنوی نگاشته شده است؛ چه در ایران و چه در شبه‌قاره. در میان مهم‌ترین شروح و تفاسیر فارسی معاصر می‌توان به شرح جامع مثنوی معنوی کریم زمانی، بحر در کوزه از عبدالحسین زرین‌کوب، و باغ سبز عشق محمدعلی اسلامی‌نوشن اشاره کرد. همچنین آثار پژوهشی مانند تفسیر مثنوی معنوی از جوادزاده سلماسی نیز بر جای مانده است.

در شبه‌قاره هند و پاکستان، سنت شرح‌نویسی مثنوی رونق بسیار داشته و بزرگان متعددی

در این حوزه قلم زده اند. از میان آن‌ها می‌توان نام برد:

- اسرار الغیوب اثر ایوب لاهوری پارسا،
- لطایف المعنوی من حقایق المثنوی از عبداللطیف کبیر عباسی گجراتی،
- اسرار مثنوی و انوار معنوی از خویشگی قصوری،
- مفتاح المعانی اثر عبد الفتاح احمدآبادی،
- در مکنون از سید عبد الفتاح حسینی عسکری احمدآبادی،
- مخزن الاسرار تألیف شاه ولی محمد اکبرآبادی،
- جواهر الاسرار از حسین بن حسن سبزواری،
- رونمای مثنوی از مولوی محمد اشرف تهانوی،
- کلید مثنوی اثر اشرف علی تهانوی.

ترجمه‌های اردو

علاوه بر شروح، ترجمه مثنوی به زبان اردو نیز در قالب‌های منظوم و منثور رواج یافت. برخی از این آثار عبارت‌اند از:

- الهام منظوم (منظوم اردو) از عاشق حسین سیماب صدیقی اکبرآبادی،
- باغ ارم (منظوم اردو) از نشی مستعان علی،
- بوستان معرفت (منثور اردو) از عبدالمجید خان،
- پیراهن یوسفی (منظوم اردو) از محمد یوسف علی‌شاه،
- ترجمه مثنوی معنوی (منظوم اردو) از عبدالواحد.

حل مثنوی افضل اله آبادی

از برجسته‌ترین شروح مثنوی در شبه‌قاره، اثر ارزشمند حل مثنوی است که در سال ۱۱۰۴ هجری قمری به قلم شیخ افضل اله آبادی نگاشته شد. افضل‌الله آبادی در سال ۱۰۳۸ هجری در سیدپور متولد شد. او عالمی پرکار و کثیرالتألیف بود که در زبان‌های فارسی و عربی آثار متعددی در زمینه‌های دینی، عرفانی و ادبی نگاشت و در سن ۸۶ سالگی درگذشت. حل مثنوی او شرحی مبسوط بر مثنوی معنوی است که شهرت بسیاری یافت و نسخه‌های فراوانی از آن بر جای مانده است؛ از جمله سه نسخه موجود در کتابخانه رضا رامپور هند (دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره، ۱۳۸۴: ج ۱، ص ۴۵۲).

یکی از مهم‌ترین نسخه‌های خطی این اثر، در کتابخانه بانکی‌پور هندوستان محفوظ است.

مشخصات نسخه بانکی پور:

- نویسنده: شیخ افضل اله آبادی، سال تألیف: ۱۱۰۴ هجری قمری.
- کاتب: محمد علیم‌الدین بن فصیح‌الدین قنوجی؛ تاریخ کتابت: ۱۲۰۶ هجری قمری.
- خط: نستعلیق خوش، کتابت شسته و مرتب.
- تعداد صفحات: ۲۵۴ صفحه (معادل ۵۰۸ برگ) و در مجموع ۶۲۳ صفحه.
- هر برگ شامل ۱۹ سطر.
- عناوین به رنگ سرخ و متن با مرکب سیاه.

- برای هر دفتر، فهرست جداگانه‌ای تنظیم شده که با تعوذ و تسمیه آغاز می‌شود؛ فهرست دفتر اول در ۷ برگ و فهرست دفتر دوم در ۵ برگ آمده است.
 - در این نسخه برخی صفحات جابه‌جا شده یا افتادگی دارد؛ برای نمونه برگ ۱۲۱ پس از صفحه ۵ مرتب شده و برگ‌های ۱۴۲ و ۱۴۳ مفقودند.
 - افضل‌الله آبادی در نگارش شرح خود از چندین اثر پیشین بهره گرفته و نام آن‌ها را در مقدمه کتاب آورده است. از جمله:
 - لطایف معنوی (شرح مثنوی) از شیخ عبداللطیف عباسی گجراتی،
 - تصحیح مثنوی از میر محمد هاشم،
 - المخاطب به خطاب فیضان از محمد کاظم حسنی نجفی (تألیف ۱۱۲۲ ق)،
 - مکاشفات رضوی از میر محمدرضا رضوی (تألیف ۱۰۸۴ ق).
- این امر نشان می‌دهد که افضل‌الله آبادی نه تنها بر آثار پیشین وقوف داشته بلکه با نگاهی انتقادی و مقایسه‌ای به تفسیر مثنوی پرداخته است؛ از همین رو حل مثنوی جایگاهی ویژه در سنت شرح نویسی شبه قاره یافته است.

منابع

- نوشته، حسن (۱۳۷۶). دانشنامه ادب فارسی: گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات ادب فارسی. تهران: فرهنگنامه ادبی فارسی.
- بلخی، جلال‌الدین محمد (۱۳۵۷). مثنوی معنوی. ترجمه و مقدمه و حواشی: قاضی سجاد حسین، پیشگفتار: وحید قریشی. لاهور: مرکز تحقیقات فارسی ایران، مؤسسه انتشارات اسلامی.
- تذکره علمای هند (۱۹۶۱). مرتب و مترجم: محمد ایوب قادری. کراچی: پاکستان هستاریکل سوسائٹی. [اصل: رحمان علی]
- دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره (۱۳۸۴). ج ۱. زیر نظر: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. تهران.
- دانشنامه جهان اسلام (۱۳۷۹). زیر نظر: غلامعلی حداد عادل. تهران: دایرةالمعارف اسلامی.
- دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۷). زیر نظر: کاظم موسی بجنوردی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- زمانی، کریم (۱۳۷۴ش). شرح جامع مثنوی معنوی. تهران: انتشارات اطلاعات.
- زمانی، کریم (۱۳۸۲). میناگر عشق (شرح موضوعی مثنوی). تهران: انتشارات اطلاعات.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۴۷). شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب. تهران: انتشارات جاویدان.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۷). بحر در کوزه. تهران: انتشارات علمی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۸). پله‌پله تا ملاقات خدا. تهران: انتشارات علمی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۴). سرّ نی. تهران: انتشارات علمی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۰). پیر گنجه در جستجوی ناکجا آباد. تهران: سخن.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). بحر در کوزه. تهران: سخن.
- سجادی، ضیاء‌الدین (۱۳۷۲ش). مقدمه‌ای بر میانی عرفان و تصوف. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- سجادی، علی‌محمد (۱۳۸۶ش). مثنوی معنوی از نگاهی دیگر. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

- سبحانی، توفیق هاشم پور (۱۳۸۲ش). زندگینامه مولانا جلال‌الدین (بر اساس سوانح مولانا روم محمد شبلی نعمانی). تهران: نشر علم.
- شمس قیس رازی، شمس‌الدین محمد (۱۳۱۴). المعجم فی معاییر اشعار العجم. تصحیح محمد قزوینی. تهران: مطبعه مجلس.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۳). انواع ادبی. تهران: انتشارات فردوس.
- شبلی نعمانی (۱۳۷۴). شعرالعجم. ترجمه محمد اقبال. تهران: امیرکبیر.
- صادقی، میمنت میر (۱۳۸۸). واژه‌نامه هنر شاعری. تهران: کتاب مهناز.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۸). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۱. تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۳، بخش ۱. تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۶). گنجینه سخن: پارسی‌نویسان بزرگ و منتخب آثار آنان (ج ۱-۳). تهران: چاپخانه رامین.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۴ش). زندگی مولانا جلال‌الدین محمد بلخی مشهور به مولوی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات زوار.
- Nicholson, R.A. (1925). The Mathnawí of Jalálu'ddín Rúmí. London.

